

SŁAWOMIR PRZYGODZKI
Instytut Interdyscyplinarnych Badań Historycznych
Akademii Kaliskiej
im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego

ZESZYTY
KALISKIEGO TOWARZYSTWA
PRZYJACIÓŁ NAUK NR 22
W KRĘGU BADAŃ
REGIONALNYCH
KALISZ 2022
ISSN 1426-6547

HISTORIA PEWNEJ GARBARNI. MEANDRY AWANSU SPOŁECZNO-TOWARZYSKIEGO KALISKIEJ BURŻUAZJI W I POŁ. XIX W.

Burżuazja, jako grupa społeczna, już od wieku XIX zawsze cieszyła się dużym zainteresowaniem społecznym. Pojęcie to bowiem z jednej strony zawiera w sobie dyskretny urok zamożności, wyrafinowania, dobrego stylu, z drugiej – całą podłość świata przypisaną tej grupie przez Karola Marksa i jego ideowych i pragmatycznych następców. Jest i trzeci wymiar, nasz polski, tradycjonalistyczny, traktujący handel, bankierstwo, paranie się rzemiosłem jako działalność niegodną szlachcica-ziemianina. Mimo tak poważnych zastrzeżeń natury narodo-wo-patriotycznej, nowe idee i pomysły trafiły na ziemię polskie już w I połowie XIX w. Rząd Księstwa Warszawskiego rozumiał potrzebę tworzenia od podstaw gospodarki kraju, ideę tę przejął i wcielił z powodzeniem w życie rząd Królestwa Polskiego. Ponieważ kraj pozbawiony był przemysłu, rząd postanowił zwerbować kadrę za granicą. Do sąsiadujących z Królestwem Polskim krajów niemieckich trafiły ogłoszenia, w których wskazywano, jakiego typu rzemieślników rząd potrzebuje, jakie oferuje ulgi i udogodnienia. I bardzo szybko w granicach Królestwa pojawiły się rzesze migrantów pragnących znaleźć spokojną pracę i życie. Należy podkreślić, iż polityka celna Imperium Rosyjskiemu szczególnie sprzyjała migracji sukienników na ziemię Królestwa Kongresowego.

Zdaniem niemieckiego historyka Jürgena Kočki, ważną motywacją w podjęciu decyzji o emigracji było dążenie, mimo przeszkód, do sukcesu w prowadzeniu i utrzymaniu przedsiębiorstwa na przyszłość, dla dobra rodziny lub będących w jej potrzebie członków, dlatego też większość przedsiębiorców osiągnąwszy sukces pracowała aż do śmierci lub przekazania biznesu następcom. Obecność założyciela firmy obok następcy wzmocniała młodego przedsiębiorcę, dodawała otuchy, jednocześnie była gwarantem pewnej rzetelności i jakości wykonywanych usług. Tego typu zorientowanie na rodzinę otwierało długą perspektywę czasową, która skłaniała do takiej organizacji interesu, by mógł przetrwać po śmierci organizatora. Ekonomiczna funkcjonalność takiego zorientowania na rodzinę była legitymizacją i zachętą, by znaczną część wypracowanego zysku

ponownie zainwestować, zamiast wykorzystywać ją do alimentacji rodziny¹. Elementem wspomagającym w podejmowaniu trudnych decyzji były zasady praktycznego postępowania wyprowadzone wprost z wartości religijnych.

Dla pionierów-emigrantów pochodzenia niemieckiego, jak i następnych pokoleń wielkie znaczenie miało prowadzenie – dzięki przynoszącej sukcesy pracy – sensownego, mogącego podobać się Bogu życia, nakreślonego przez odziedziczone normy moralne i kulturowe oraz wychowanie. Aktywność wyznawców protestantyzmu w obszarze świeckim wyprowadzona została z dwóch naczelnych wartości luteranizmu: wolności sumienia i autonomii². W sferze wolności sumienia podejmowane działania nie podlegały osądowi ludzkiemu, lecz boskiemu. W sferze autonomii była to gotowość do podjęcia ryzyka, niezgoda na biedę, zgoda na inność. Teologia protestancka nie zna pojęcia pracy jako kary za grzech pierworodny. Bóg uświęca pracę ludzką, czyniąc ją powołaniem człowieka na świecie. Dlatego solidne, rzetelne wykonywania zawodu urosło w protestantyzmie do rangi pożądanej cnoty, zyskało legitymację.

Osiedlający się w Kaliszu w pierwszych dekadach XIX w. protestanci przyniesli ze sobą znaczny kapitał umiejętności, znajomość sposobów prowadzenia przedsiębiorstwa przemysłowego, przyzwyczajenie do wytężonej pracy. Fachowość, mająca swoje źródło w praktyce zawodowej, połączona z rzutkością i przedsiębiorczością, pozwoliła najzdolniejszym z nich zrobić błyskawiczne kariery. O sukcesie zawodowym i życiowym decydował splot umiejętności i wykorzystanych okoliczności.

W kontekście wskazanych aspiracji i motywów wewnętrznych warunkujących migrację na ziemię Królestwa Polskiego warto przyjrzeć się genealogii społecznej kaliskiej burżuazji. Analiza zachowanych źródeł wskazuje, iż warstwa ta pochodzeniem związana była z wieloma grupami społeczno-zawodowymi. Z grup reprezentujących kapitał handlowo-lichwiarski wywodziła się burżuazja kupiecka, w przeważającej mierze pochodzenia żydowska, która swoją pozycję zdobywała z ogromnym trudem i mozolem latami, w niektórych przypadkach jeszcze u schyłku XVIII stulecia. W I połowie XIX w. niezwykle skromną bazą rekrutacji burżuazji kupieckiej była grupa drobnych kramarzy. W bardzo niewielu przypadkach możemy przedstawić indywidualne losy kupców, których droga zawodowa rozpoczynała się w od tego typu działalności.

Naturalną bazą rekrutacji burżuazji przemysłowej, w znakomitej większości pochodzenia niemieckiego, było rzemiosło i drobna wytwórczość. Byli to emigranci, którzy w Królestwie Polskim otrzymali doskonałe warunki dla rozwoju

¹ Jurgen Kočka, *O historii społecznej Niemiec* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1997), 126-127.

² Krzysztof Paweł Woźniak, „Religijny wymiar aktywności społecznej w protestanckim środowisku łódzkich przemysłowców w XIX w. na przykładzie rodzin Scheiblerów, Herbstów i Geyerów”, *Studia Europaea Gnesnensia*, 18 (2018): 438-439.

własnych zakładów rzemieślniczych manufaktur. W historię Kalisza wpisały się nazwiska rodzin, które tworzyły podwaliny przemysłu włókienniczego (Repphanowie, Scholtzowie, Buhle), garbarskiego (rodziny: Goerne, Fulde), budowy instrumentów muzycznych (Fibigerowie), piwowarskiego (Weigtowie).

Skromną bazą rekrutacji kaliskiej burżuazja było ziemiaństwo, którego przedstawicielem był Wincenty Dominik Przechadzki, właściciel krótko działającej manufaktury włókienniczej. Dyplomami szlacheckim legitymowało się kilka osób trudniących się kupiectwem, m.in: Izydor Rychlewicz, Piotr Paweł Maciński, Józef Jabłkowski, Kazimierz Asnyk.

Istotne znaczenie, szczególnie w latach po powstaniu listopadowym, posiadała auto-rekrutacja, tzn. przekazywanie rodzinnej firmy najstarszemu, ewentualnie najzdolniejszemu potomkowi³. Proces ten był szczególnie widoczny wśród rodzin żydowskich, w których synowie, pochodzący z rodzin kupieckich w znakomitej większości znajdowali zatrudnienie w handlu. Również zauważalny jest wśród rodzin pochodzenia niemieckiego, właścicieli fabryk i manufaktur. W kontekście autorekrutacji, ale także budowania potęgi finansowej firmy bardzo ważne pozostaje pytanie o to, kto zostawał partnerem życiowym młodych osób pochodzących z rodzin kaliskiej burżuazji. Związki małżeńskie kaliskiej burżuazji były oparte o tradycyjne wzorce. Małżeństwa zawierano zazwyczaj z przedstawicielami swojego kręgu religijno-kulturowego i społeczno-ekonomicznego⁴.

Wśród burżuazji żydowskiej pod względem religijnym, jak i narodowościowym małżeństwa były homogeniczne. Na straży tej homogeniczności stała religia mozaistyczna, specyficzne normy kulturowe i obyczajowe, także silna pozycja kahału. Jednocześnie ustawodawstwo Królestwa Polskiego zabraniało zawierania związków małżeńskich między wyznawcami religii chrześcijańskiej a niechrześcijanami.

W grupie burżuazji niemieckiej pod względem religijnym i narodowościowym również dominowały małżeństwa homogeniczne. Decydowały o tym m.in. silne więzy kulturowe, językowe, wyznaniowe i narodowe istniejące w łonie emigrantów. Dla wielu z nich emigracja miała wymiar tylko ekonomiczny, a pobyt w Kaliszu był etapem w dalszej wędrówce. Stąd brak chęci i potrzeby zrozumienia, i wniknięcia w społeczeństwo polskie. Najmniej homogeniczne pod względem wyznaniowym i narodowościowym były małżeństwa nielicznych emigrantów macedońskich. Przybyli oni do Kalisza w połowie XVIII w. i kilka-

³ K. Makowski zwraca uwagę na wzrastający w latach 30.-40. XIX wieku poziom autorekrutacji wśród poznańskich kupców i rzemieślników. Por.: Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, (Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1992), 11.

⁴ Podobnych wyborów dokonywała burżuazja w II połowie XIX w. Por.: Mariola Siennicka, „Rola „pani domu” w kręgach burżuazji warszawskiej w drugiej połowie XIX w.”, w: *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), T. 5, (Warszawa: DiG, 1997), 318-319; Agnieszka Lisak, *Miłość kobieta i małżeństwo w XIX w.*, (Warszawa: Bellona, 2009), 21-79.

dziesiąt lat później byli bardzo zasymilowani⁵. Brak w bliskim otoczeniu innych wyznawców prawosławia wręcz wymuszał związki małżeńskie z wyznawcami katolicyzmu, rzadziej protestantyzmu. Śluby zawierano w kościele prawosławnym, córki wychowywano w tradycji religijnej matki, synów w konfesji ojca.

Interesująco przedstawiają się związki małżeńskie kaliskiej burżuazji rozpa-trywane na płaszczyźnie zawodowo-własnościowej.

W pokoleniu urodzonym w Kaliszu, w rodzinach, które osiągnęły stabilizację finansową i określoną pozycję w środowisku zaznacza się staranny dobór przyszłego współmałżonka, którego szukano wśród osób cieszących się podobnym statusem majątkowym, prestiżem, uznaniem społecznym i wyznaniem. Niezwykle rzadko, mimo posiadanego majątku i uznanej pozycji społecznej młodzi przedstawiciele burżuazji wchodzili w związki małżeńskie z okolicznym ziemiaństwem. Burżuazja przemysłowa pochodzenia niemieckiego często rekompensowała sobie ten swoisty ostracyzm kupnem lub dzierżawą majątków ziemskich i jednocześnie rezygnacją z wcześniej wykonywanego zawodu. Przedstawiciele burżuazji średniej i drobnej również szukali partnerów życiowych w przyjaznych sobie kręgach finansowo-przemysłowych, niekiedy w związki małżeńskie wchodziły osoby, których rodzice wykonywali ten sam zawód. W tradycji zawierania związków małżeńskich, wśród burżuazji średniej, pochodzenia niemieckiego, zauważyć można pewną prawidłowość, często najstarsze dziecko wydawano za mąż lub żeniono z osobą równego stanu, młodsze dzieci zazwyczaj za partnerów życiowych wybierały przedstawiciele rzemiosła lub handlu, nie zawsze finansowo zasobnych. Było to spowodowane, mimo zamożności rodziców, brakiem funduszy na wyposażenie dziecka, niekiedy brakiem odpowiednich partnerów, a przede wszystkim określonymi wartościami, jakie prezentowała druga strona, a które były bardzo cenione w ówczesnym społeczeństwie – pracowitością, zaradnością i operatywnością. Te cechy miały być, i wielu wypadkach były rękomią przyszłego finansowego i towarzyskiego powodzenia.

Przedstawiciele burżuazji żydowskiej również szukali partnerów życiowych w przyjaznych sobie kręgach finansowo-przemysłowych, niekiedy w związki małżeńskie wchodziły osoby, których rodzice wykonywali ten sam zawód. Związki małżeńskie zawierane były w ramach najbliższych sobie kręgów społecznych. W oczach swatów, rodziców, a także państwa młodych znajdowała uznanie zawodowa, społeczna i finansowa bliskość rodzin nowożeńców. Wykonywany zawód nie był jedynym czynnikiem, który wpływał na dobór partnera, również majątek rodzin nupturientów odgrywał znaczącą rolę. Żydzi preferowali partnerów z rodzin o zbliżonym statusie majątkowym, niemniej ich niższe kręgi społeczne również wykazywały się większą mobilnością w porównaniu do wyższych kręgów⁶.

⁵ Stevan Kosta Pavlowitch, *Historia Balkanów (1804-1954)* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009), 15-34; Marcin Mikołajczyk, *Grecka wspólnota w Kaliszu*, (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2018).

⁶ Tomasz Jankowski, „Małżeństwa Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808-

W omawianym okresie w Kaliszu rzadko dochodziło do mariaży między przedstawicielami burżuazji a kształtującej się inteligencji miejskiej. Skromnym przykładem był ślub wnuka Beniamina Repphana, Ludwika Augusta Adolfa Scholtza z Malwiną Rogozińską, córką zamożnego adwokata warszawskiego. Córka Mikołaja Rzewuskiego, kupca handlu win wyszła za mąż za rejenta Józefa Miklaszewskiego⁷. J

W pierwszej połowie XIX w. dochodziło również do mariaży inteligencji rekrutującej się ze sfer burżuazyjnych z reprezentantami okolicznej szlachty. Alojzy Kostecki, lekarz, syn Józefa, kaliskiego piwowara ożenił się z Aleksandrą Przechadzka, córką Wincentego Dominika, ziemianina, byłego przemysłowca⁸. Podobne widoki na przyszłość legły u podstaw związku małżeńskiego między Aleksandrem Macińskim, synem Piotra, kupca II gildii, ale związanego z tradycją szlachecko-ziemiańską i panną Konstancją Sturm, córką kaliskiego lekarza⁹.

Historia garbarni założonej w Kaliszu pod koniec XVIII w. i jej właściciele nieco odbiega od przytoczonych schematów, bowiem w wyniku różnorodnych splotów wydarzeń losowych: niespodziewanych śmierci, zaskakujących – ze względu na wiek i pozycję społeczną nupturientów – mariaży, nagromadzony majątek/założona firma przechodziła w ręce osób, które w żaden sposób nie były spokrewnione z założycielem firmy. Dzieje tej manufaktury wskazują jednoznacznie, iż o kierunkach działalności, produkcji i powodzeniu firmy decydowały racjonalne decyzje, adekwatne do stanu wiedzy, rozumienia sytuacji i priorytetów w momencie podejmowania. Dla nas, czytających tę historię po ponad dwustu latach od jej rozpoczęcia wydają się niezrozumiałe, niekiedy wręcz zaskakujące, dla współczesnych oczywiste i naturalne.

Garbarstwo należało do jednego z najstarszych rzemiosł uprawianych w Kaliszu. Encyklopedia kupiecka wyróżniała pod koniec XIX w. trzy rodzaje garbarstwa; garbarstwo roślinne (korowe) lub czerwonoskórnicstwo (wykorzystujące garbniki roślinne); białoskórnicstwo zajmujące się przeróbką skór owczych i kozich (głównie skór miękkich na rękawiczki, odzież), wykorzystujące ałun i sól kuchenną¹⁰; garbarstwo zamszowe, wykorzystujące tłuszcz zwierzęcy¹¹. Wyposażenie techniczne nie odbiegało od wyposażenia podobnych zakładów w XVIII w. W I połowie XIX w. największymi ośrodkami produkcji garbarskiej był Radom i Warszawa¹². Od II połowy XIX w. garbarstwo polskie przechodziło ewolucję od niewielkich manufaktur do produkcji fabrycznej¹³.

1870”, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 37 (2015), 65-68.

⁷ Archiwum Państwowe w Kaliszu (cyt. APK), Akta not. E. Orдона, sygn. 6, dok. nr 503 z 1861 r.

⁸ APK, Akta not. F. Nowosielskiego, sygn. 14, dok. nr 87 z 1823 r.

⁹ APK, Akta not. F. Nowosielskiego, sygn. 42, dok. nr 12 z 1850 r.

¹⁰ Irena Turnau, *Polskie skórnicstwo* (Wrocław: Ossolineum, 1993), 49.

¹¹ *Encyklopedia Handlowa Orgelbranda*, T. 1, A-O (Warszawa: Tow. Akc. S. Orgelbranda Synów, 1914), 198.

¹² Turnau, *Polskie*, 127.

¹³ *Ibidem*, 128.

Technika wyprawy skór w tym okresie była oparta wciąż jeszcze na garbniakach roślinnych, jednakże proces wyprawy przyspieszało używanie gotowych ekstraktów garbarskich. Jako garbnik służyła kora dębowa; brak wzmianek źródłowych o stosowaniu kory innych drzew. Za pomieszczenie małych garbarni służyła jedna izba, w której znajdowały się kadzie drewniane, wkopane w ziemię, do garbowania właściwego, kocioł do grzania wody i tłuszczu oraz ręczna stępa do rozdrabniania materiałów garbnikowych¹⁴. Przenoszenie się dawnych czy też organizowanie nowych zakładów na przedmieściach miast było wynikiem walki władz miejskich ze ściekami fabrycznymi, zatruwającymi rzekę i całą atmosferę.

Pionierami przemysłu garbarskiego w Kaliszu byli osadnicy niemieccy sprowadzeni przez rząd pruski pod koniec XVIII w., wśród nich rodzina Goerne. Właścicielem najstarszej, założonej w 1794 r. garbarni był Godfried Traugott Goerne¹⁵. W dniu 25 marca 1799 r. nabył plac nr 366 prawem wieczystej dzierżawy od Magistratu Miasta Kalisza za 3 000 zł. Drugi plac, posiadający dawniej numer 377 nabył w 1810 r. od Antoniego Leber za 1 680 zł¹⁶. Na tych połączonych nieruchomościach, które otrzymały numer hip. 366, Goerne wystawił murowany dom, w którym umieścił garbarnię¹⁷.

Manufaktura ta, znajdująca się przy Wodnej Bramie, przy ulicy Łaziennej już w okresie Księstwa Warszawskiego prezentowała znaczną wartość, bowiem małżonkowie Goerne, Godfried Traugott i Joanna Elżbieta z Brunów, będąc bezdzietni, sporządzili w 1811 r. dwa równobrzmiące testamenty, w których prawa do części swego majątku cedowali na współmałżonków¹⁸. G. T. Goerne zmarł w 1824 r. W kodycyli (dodatek do testamentu) sporządzonym w 1820 r. uczynił skromne zapisy na rzecz swojej najbliższej rodziny¹⁹. W sporządzonym inwentarzu nieruchomości wyceniono na 6 700 zł, gotowe towary jak i materiały znajdujące się w fabryce oszacowano na 3 914,03 zł. Narzędzia oszacowano na 121,27 zł²⁰. Taksatorem był Karol Fritsche, z informacji wynika, iż był on obok G. T. Goerne jedynym białoskórnikiem w Kaliszu w tym okresie. Z testamentów wynikało, iż w garbarni G. T. Goerne wyprawiano skórki cielęce, krowie, koń-

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Bogumił Kunicki, *Ballady kaliskie* (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1991), 184; Jowita Żurawska-Chaszczewska, *Słownictwo rzemiosł skórzanych w polszczyźnie historycznej*, (Poznań 2010), (praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Elżbiety Skorupskiej-Raczyńskiej na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej UAM), 185, 451.

¹⁶ Sąd Rejonowy w Kaliszu (cyt. SRK), Wydział Ksiąg Wieczystych (cyt. WKW), Kalisz, Księga Wieczysta (cyt. KW) nr 366, cz. 1, s. 4.

¹⁷ SRK, WKW, Kalisz, KW nr 366, cz. 2, s. 1-5.

¹⁸ APK, Akta not. A. Bogusławskiego, sygn. 11, dok. nr 458 z 1811 r.; sygn. 11, dok. nr 460 z 1811 r.

¹⁹ APK, Akta not. F. Bajera, sygn. 8, dok. nr 156 z 1824 r.

²⁰ APK, Akta not. F. Bajera, sygn. 8, dok. nr 163 z 1824 r.

skie, baranie, juchtowe, owcze. Otrzymywano skóry branzłowe, glanowe, białe rymarskie, czarne glanowe, także skóry cielęce zielono i czarno wyprawione. Skóry garbowano w dołach, których Goerne posiadał aż 23. W zakładzie znajdowały się także narzędzia specjalistyczne, dla których brak określeń w języku polskim; schlichtmond, pfaltz, schabeiven, schlichtzangen, koszyki, kociołki, drybusy. Niestety, dla tej manufaktury brak informacji o wielkości zatrudnienia. Dziwić może bardzo skromne wyposażenie garbarni, należy jednak pamiętać, że w dużej mierze praca garbarza opierała się na wyprawianiu skór zwierzęcych dla innych działów przemysłów, zatem istniała konieczność dostępu do bieżącej wody oraz miejsc, w których skóry poddawano obróbce chemicznej. Stwarzało to określone problemy logistyczne, a także zapachy unoszące się z garbarni dawały się odczuć okolicznym mieszkańcom.

W 1826 r. wdowa, Joanna Elżbieta, uczyniła poważne zapisy na rzecz wychowawcy, a swojej siostrzenicy Joanny Krystiany, żony Józefa Skórskiego, naczelnika komory konsumpcyjnej w Kaliszu. W 1826 r. Joanna Elżbieta Goerne powtórnie wyszła za mąż za dużo młodszego od siebie (18 lat) garbarza, mieszkańca Pleszewa, wdowca Jana Fryderyka Wilke, *nota bene* męża swej nieżyjącej siostry Anny Rozyny. Joanna Elżbieta Goerne wniosła do małżeństwa jako posag garbarnię przy ul. Łaziennej, nr hip. 366²¹.

W 1830 r. małżeństwo Jan Fryderyk i Joanna Elżbieta Wilke zakupiło nieruchomość, nr hip. 190, od małżonków Zbigniewiczów za 15 000 zł²². Niestety, Joanna Elżbieta Wilke zmarła 30 lipca 1831 roku²³. Jan Fryderyk Wilke stał się właścicielem nieruchomości, nr hip. 366 i tam znajdującej się garbarni oraz nieruchomości, nr hip. 190, przy ul. Wrocławskiej²⁴. Jednocześnie Jan Fryderyk Wilke zarządzał garbarnią w Pleszewie, która należała do spadkobierców jego pierwszej żony Anny Rozyny²⁵. Wdowiec bardzo szybko wszedł w nowe związki małżeńskie. 26 listopada 1831 r. ożenił się z Joanną Karoliną Galewską (Galewką), panną liczącą lat 21, pochodzącą ze Zdun²⁶. Jan Fryderyk Wilke zmarł bezpotomnie w 1838 r., a cały majątek na mocy testamentu przeszedł na ręce jego żony. Wartość pozostawionego spadku wynosiła 36 122,23 zł. Podstawę stanowiły nieruchomości: nr hip. 366 i 190, oszacowane na 23 300 zł, zapasy towarów o wartości 4 619 zł oraz narzędzia fabryczne o wartości 501 zł²⁷. Po śmierci męża

²¹ APK, Akta not. F. Bajera, sygn. 10, dok. nr 4 z 1826 r.; dok. nr 9 z 1826 r.; APP, APE, Akt ślubu, 1826/43.

²² APK, Akta not. F. Bajera, sygn. 14, dok. nr 102 z 1830 r.

²³ Archiwum Państwowe w Poznaniu (cyt. APP), Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Kalisz 1808-1874 (cyt. APE), Akt zgonu, 1831/165.

²⁴ Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 1833, nr 40, s. 826.

²⁵ J. F. Wilke zarządzał garbarnią do czasu usamodzielnienia się pasierba Fryderyka Gustawa. Por.: APK, Akta not. F. Nowosielskiego, sygn. 27, dok. nr 98 z 1835 r.

²⁶ APP, APE, Akt ślubu, 1831/21.

²⁷ APK, Akta not. P. Szrubarskiego, sygn. 10, dok. nr 1103 z 1838 r.; sygn. 11, dok. nr

Joanna Karolina w 1840 r. powtórnie wyszła za mąż za Jana Jakuba Esse²⁸. Joanna Karolina zmarła w 1848 r., pozostawiła syna Jana Jakuba Teodora oraz męża Jana Jakuba, który odziedziczył garbarnię przy ul. Łaziennej, nr hip. 366 oraz dom przy ul. Wrocławskiej, nr hip. 190²⁹. Przepuszczalnia w II połowie lat 50. Jan Jakub Esse, być może ze względów zdrowotnych wydzierżawił swoją garbarnię Wilhelmowi Fulde. Po śmierci Jana w 1862 r. właścicielem nieruchomości i garbarni stał się student prawa J. J. T. Esse. Manufakturę nadal dzierżawił Wilhelm Fulde³⁰. Jednocześnie w na początku lat 60. w biurze Naczelnika Powiatu Kaliskiego toczyły się rozmowy na temat likwidacji garbarni Goernego i Essego ze względu na „niskie położenie miasta, na odrażające wapory, zanieczyszczenie rzeki”³¹. Starania władz miejskich odniosły skutek, bowiem Esse w latach 70. XIX w. przerobił swoją fabrykę na kamienicę czynszową³². W 1907 r. w domu Essego przy ul. Łaziennej w Kaliszu została otwarta Biblioteka i Czytelnia Publiczna im. Adama Mickiewicza, działająca przy Polskiej Macierzy Szkolnej³³.

Nietypowe losy kaliskiej garbarni stały się przyczynkiem do nakreślenia dróg awansu kaliskiego zamożnego mieszczaństwa pochodzenia niemieckiego. Następcy założycieli manufaktury, wykorzystując swoją wiedzę, umiejętności organizacyjne oraz fachowe przygotowanie, utrzymywali wysoki poziom jakości produkcji. Jednocześnie posiadane zasoby finansowe sytuowały właścicieli zakładu wśród nielicznej burżuazji kaliskiej. Choroba właściciela manufaktury oraz młodość następcy wymusiły decyzję o wydzierżawieniu zakładu. Kres działalności rodzinnej firmy przyniosły decyzje władz miasta nakazujące likwidację zakładu w ramach przestrzennej reorganizacji miasta. Ostatni właściciel firmy, Jan Jakub Teodor Esse wybrał inną drogę kariery, decydując się na podjęcie studiów na Wydziale Matematycznym Szkoły Głównej w Warszawie. Powrócił do Kalisza i zajął się działalnością publicystyczną, dziennikarską i społecznikowską. Należy podkreślić, iż potomkowie zamożnych rodzin pochodzenia niemieckiego często wybierali zawody inteligenckie, służąc społeczeństwu wiedzą, umiejętnościami, zaangażowaniem w pracę zgodnie z najlepszymi wzorcami protestanckiego etosu.

1232 z 1838 r.; APP, APE, Akt zgonu 1838/62.

²⁸ APP, APE, Akt ślubu, 1840/7.

²⁹ APK, Akta not. N. Wojciechowskiego, sygn. 10, dok. nr 49 z 1849 r.

³⁰ APK, Naczelnik Powiatu i Obwodu Kaliskiego 1817-1866 [1867], (cyt. NPK), sygn. 613, k. 278; APK, Towarzystwo Kredytowe Miasta Kalisza 1886-1949 [1954], sygn. 168, s. 2.

³¹ APK, NPK, sygn. 613, k. 267, 278.

³² SRK, WKW, Kalisz, KW nr 366, cz. 2, s. 38-41; APK, Akta not. J. Jezierskiego, sygn. 5, dok. nr 16 (221) z 1873 r.

³³ <https://www.mbp.kalisz.pl/art,1075,podpisz-sie-jak-wiktoria-lewandowiczowna>

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Archiwum Państwowe w Kaliszu

Naczelnik Powiatu i Obwodu Kaliskiego 1817-1866 [1867], sygn. 613.

Towarzystwo Kredytowe Miasta Kalisza 1886-1949 [1954], sygn. 168.

Akta not. E. Orдона, sygn. 6.

Akta not. F. Nowosielskiego, sygn. 14, 27, 42.

Akta not. A. Bogusławskiego, sygn. 11.

Akta not. F. Bajera, sygn. 8, 10, 14.

Akta not. P. Szrubarskiego, sygn. 10.

Akta not. N. Wojciechowskiego, sygn. 10.

Akta not. J. Jezierskiego, sygn. 5.

Sąd Rejonowy w Kaliszu, Wydział Ksiąg Wieczystych,
Kalisz, Księga Wieczysta nr 366.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelickiej Kalisz 1808-1874.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE DRUKOWANE

Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego, 1833, nr 40, s. 826.

OPRACOWANIA

Encyklopedia handlowa Orgelbranda, 1914, T. 1, A-O. Warszawa: Tow. Akc. S. Orgelbranda Synów.

Jankowski, Tomasz. 2015. „Małżeństwa Żydów w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1808- 1870”, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 37, nr 3 (2015): 39-91.

Kočka, Jurgen. 1997. *O historii społecznej Niemiec*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Kunicki, Bogumił. 1991. *Ballady kaliskie*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Lisak, Agnieszka. 2009. *Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX w.* Warszawa: Bellona.

Makowski, Krzysztof, 1992. *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Mikołajczyk, Marcin. 2018. *Grecka wspólnota w Kaliszu*, Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Pavlowitch, Stevan Kosta. 2009. *Historia Bałkanów (1804-1954)*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Siennicka, Mariola. 1997. „Rola „pani domu” w kręgach burżuazji warszawskiej w drugiej połowie XIX w”. W: *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, red. Anna Żarnowska, Andrzej Szwarz, T. 5, 317-333. Warszawa: DIG.

Turnau, Irena. 1983. *Polskie skórnictwo*. Wrocław: Ossolineum.

Woźniak, Krzysztof Paweł. 2018. „Religijny wymiar aktywności społecznej w protestanckim środowisku łódzkich przemysłowców w XIX w. na przykładzie rodzin Scheiblerów, Herbstów i Geyerów”. *Studia Europaea Gnesnensia*, 18 (2018): 435-451.

Żurawska-Chaszczewska Jowita. 2010. *Słownictwo rzemiosł skórzanych w polszczyźnie historycznej*, Poznań (praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Elżbiety Skorupskiej-Raczyńskiej na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej UAM).

NETOGRAFIA

<https://www.mbp.kalisz.pl/art,1075,podpisz-sie-jak-wiktoria-lewandowiczowna>
[dostęp: 28.12.2022].

HISTORIA PEWNEJ GARBARNI. MEANDRY AWANSU
SPOŁECZNO-TOWARZYSKIEGO KALISKIEJ BURŻUAZJI W I POŁ. XIX W.

STRESZCZENIE

Celem niniejszej pracy jest naszkicowanie dróg awansu społecznego zamożnego mieszczaństwa pochodzenia niemieckiego pod koniec XIX w. i pierwszej połowie wieku XIX. Dzięki protekcyjnej polityce rządu Królestwa Polskiego w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. znacząco wzrosły tendencje migracyjne. Napływ licznej rzeszy rzemieślników i fabrykantów przyspieszył proces modernizacji przemysłu Kalisza i okolic. Właściciele fabryk i manufaktur, dzięki inspiracjom czerpanym z religijnego (protestanckiego) etosu pracy, posiadanej wiedzy, umiejętnościom organizacyjnym szybko zyskiwali sukces finansowy, uznanie i prestiż w swojej grupie zawodowej. Zamożność pozwalała na wejście do kręgu nielicznej, elitarnej grupy kaliskiej burżuazji. Podejmowanie przez burżuazję zaskakujących decyzji życiowych było podyktowane troską o utrzymanie firmy, zapewnienie stabilności finansowej rodziny, a w dalszej perspektywie przekazaniem manufaktury następcom.

SŁOWA KLUCZOWE

historia, historia przemysłu, garbarstwo, migracje, Kalisz XIX/XX w., etos pracy, burżuazja

THE STORY OF A TANNERY. MEANDERS OF SOCIAL
ADVANCEMENT OF THE KALISZ BOURGEOISIE
IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

The aim of the present work is to outline the paths of the social advancement of the wealthy bourgeoisie of the German origin at the end of the nineteenth century and in the first half of the twentieth century. Thanks to the protective policy of the government of the Kingdom of Poland in the first decades of the 19th century, there was a significant rise of migrational tendencies. The flow of a large number of craftspeople and manufacturers speeded up the process of the modernization of the industry in Kalisz and the area. The owners of the factories and workshops, thanks to the inspirations taken from the religious (Protestant) ethos of work, the possessed knowledge and the organisational skills, gained profit in an extremely fast way, as well as recognition, credit and prestige in their profession. Wealthiness allowed to join the circle of the elite group of Kalisz bourgeoisie. Taking surprising life decisions was caused by the concern about the preservation of the factory, sustaining the financial stability of the family and, in the long term, passing the business to their successors.

KEYWORDS

history, the history of industry, tanning, migrations, XIX/XX Kalisz, the ethos of work, bourgeoisie